

سرشناسه: موسوی پناه، سید ابراهیم، ۱۳۵۸-
عنوان و نام بدیدآور: حرم در بستر تاریخ/ نویسنده ابراهیم موسوی پناه
تهیه معاونت تبلیغات و ارتباطات اسلامی

مشخصات نشر: مشهد: انتشارات قدس رضوی، ۱۳۹۱.

فروست: رهنما.

شابک: 978-600-6543-88-8

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه .

موضوع: علی بن موسی (ع)، امام هشتم، ۱۵۳ - ۲۰۳ ق. -- آرامگاه -- تاریخ

شناسه افزوده: موسسه انتشاراتی قدس رضوی

شناسه افزوده: موسسه انتشاراتی قدس رضوی. معاونت تبلیغات و ارتباطات اسلامی

رده بندی کنگره: BP/۲/۲۶۴۴م/۴ح ۱۳۹۱

رده بندی دیویی: ۷۶۷۲/۳۹۷

شماره کتابشناسی ملی: ۲۸۶۸۳۲۴

۲۸ → حرم در بستر تاریخ

نویسنده: سید ابراهیم موسوی پناه

آستان قدس رضوی

چاپ هشتم: پاییز ۱۳۹۱ (ویرایش جدید)

معاونت تبلیغات و ارتباطات اسلامی

نشانی: حرم مطهر امام رضا (ع)، اداره پاسخ گویی به سؤالات دینی

تلفن: ۰۵۱۱-۳۲۰۲۰ دورنگار: ۰۵۱۱-۲۲۴۰۶۰۲ rahnama@aqrazavi.org

به کوشش محمدحسین پورامینی

ویراستار: محمد مهدی باقری

طراح جلد: علی بیات

طراح لوگوی رهنما: مسعود نجابتی

پرسیدن برای یافتن راه، خود، ارزش است...
و هر فرهنگی که به پرسشگری بها دهد
و زیباترین، دقیق‌ترین و ساده‌ترین پاسخ‌ها را پیشِ رو بگذارد،
گسترش و دوام خود را تضمین کرده است.
مهم، انتخاب بهترین راه است...
و **ره‌نما** گامی است در این مسیر.
همگام ما باشید و با طرح دیدگاه‌های رنگارنگتان، یاری‌مان کنید.

مَعْرِفَةُ

حرم در بستر تاریخ

برای آشنایی بیشتر با بناهای حرم مطهر امام رضا (ع) نیاز دارید که پاسخ پرسش‌های زیر را بدانید. این کتابچه پاسخ‌گوی شماست:

- مکان دفن امام هشتم چگونه و کی حرم شد؟
- تاریخچه سنگ‌های روی آرامگاه حضرت چیست؟ روی سنگ فعلی چه نوشته‌اند؟
- ضریح دور مضجع شریف چه تغییراتی از سر گذرانده است؟ ضریح فعلی چندمین ضریح است و داستان ساخت آن چیست؟
- نخستین مسجد حرم، با تاریخ هزارساله، چه نام دارد؟

- منبر معروف به امام‌زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌ه در مسجد گوهرشاد چگونه و با چه انگیزه‌ای ساخته شده است؟
- صحن‌های ساخته‌شده پیش و پس از انقلاب اسلامی کدام‌اند؟ قدیمی‌ترین آن‌ها کدام است و وسیع‌ترین آن‌ها چه نام دارد؟
- نام‌گذاری رواق‌های دارالسیاده و دارالحفاظ و توحیدخانه و... چه حکمتی داشته است؟

درآمد

حرم امام رضا علیه السلام ویژگی خاصی دارد: هرچه بیشتر در آن باشی و مقیم بمانی، بیشتر انس می گیری و احساس سبکی و شعف می کنی. بی شک، مهمان نوازیِ مهربان ترینِ مهربانان در کاستن از بارهای سنگین ذهنی و روحیِ تو مؤثر است؛ اما معماری بی نظیر و نقش و نگارهای درودیوارهای این کاشانه آسمانی نیز در ایجاد این احساس کمیاب، بی تأثیر نیست. بی اختیار برمی خیزی و بی اراده گام برمی داری و سبک بار و سبک بال، رواق به رواق و صحن به صحن را از نظر می گذرانی.

در این قطعه از بهشت که قدم می زنی، زاویه ها و گوشه ها در دلت نقش می بندد و سراها و سقف ها بر سرت چتر رحمت می گسترد؛ آن طور که مدت ها پس از بازگشت از مشهدالرضا، تصاویر آینه کاری ها و کاشی نگاشته ها ناخودآگاه جلوی چشمت می آیند و دلت را می برند... باز جوید روزگار وصل خویش.

شایسته دیدیم گزارشی از نقشه این بهشت برایت فراهم آوریم. باشد که رهنمای این سیر

به یادماندنی‌ات باشد. بناهای حرم مقدس رضای خوبان علیهم‌السلام را می‌توان در چهار دسته تقسیم‌بندی کرد: اول، خود روضهٔ منوره که قبر مطهر و ضریح و گنبد را شامل می‌شود؛ دوم، مسجدهای حرم که مسجد بالاسر و مسجد گوهرشادند؛ سوم، صحن‌ها یعنی فضاهای روباز و آسمان‌پیدای حرم که هشت عددند: انقلاب (عتیق)، جمهوری اسلامی، قدس، جامع رضوی، کوثر، غدیر، هدایت؛ چهارم، رواق‌ها یا همان مکان‌های سرپوشیده که تعدادشان اکنون به ۲۶ رواق می‌رسد.

روضهٔ منوره

امام علی بن موسی الرضا علیه السلام در سال ۱۴۸ ق در شهر مدینه دیده به جهان گشودند. به سال ۱۸۳ ق و همزمان با شهادت پدر بزرگوارشان، به منصب امامت نائل آمدند. مأمون (علیه اللعنه) برای رسیدن به اهداف و نیّت‌های شوم خود، در سال ۲۰۰ ق، امام و تعدادی از علویان را مجبور به ترک مدینه و هجرت به سوی خراسان کرد. کمتر از سه سال بعد از ورود حضرت به خراسان، مأمون به گمان خامِ دسترسی به پیروزی نهایی، وجود مقدس آن امام را با سم به شهادت رساند. با شهادت حضرت رضا علیه السلام در سال ۲۰۳ ق، طبق پیش‌بینی خود ایشان، پیکر مطهرشان را در باغ حمید بن قحطبه، حاکم و والی خراسان، واقع در روستای سناباد، به خاک سپردند و از آن پس این روستا به «شهدالرضا» معروف شد. از این تاریخ به بعد، تا دوره دیلمیان، نشانه‌ای از تجدید بنای حرم در دست نیست؛ تا اینکه سُبُکَتَکین، ۳۶۶ تا ۳۸۷ ق، پادشاه متعصب غزنوی حرم مطهر را ویران کرد و زیارت آن حضرت را ممنوع. در سال ۴۰۰ ق، ابوبکر شَهْمَرْد، به دستور سلطان محمود غزنوی، بنای بقعه را بار دیگر بازسازی کرد. در روزگار

سلطان سنجر سلجوقی، پس از مرمت بنا گنبدی با آجرهای زردرنگ روی بقعه حرم مطهر بنا کردند. پس از مدتی، گنبد را با کاشی‌های نفیس مزین کرد و مناره‌ای کنار آن ساخت. در زمان غازان خان و سپس سلطان محمد خدابنده الجایتو، ۷۰۳ تا ۷۱۶ ق، در تعمیر و تزئین حرم مطهر کوشش‌هایی به عمل آمد.

• سنگ قبر مطهر

اولین سنگ‌مزار حضرت را در سال ۵۱۶ ق ساختند. این سنگ ۴۰ سانتی‌متر طول و ۳۰ سانتی‌متر عرض و ۶ سانتی‌متر قطر دارد و دارای کتیبه‌ای محرابی‌شکل به خط کوفی شکسته است و اکنون در موزه نگهداری می‌شود. دومین سنگ از جنس مرمر سفید و آهکی بوده است. سومین سنگ، سنگ جدید است که در سال ۱۳۷۹ ش نصب شده است. وزن آن ۳۶۰۰ کیلوگرم، در ابعاد ۱۱۰ در ۲۲۰ سانتی‌متر و قطر ۱ متر است. بر سطح سنگ، القاب

امام و تاریخ ولادت و شهادت حضرت و اطراف سنگ، دو بیت که حضرت به قصیده دعبل ملحق فرمودند، حک شده و نیز آیاتی از قرآن مجید زینت بخش این سنگ است.

• صندوق مرقد مطهر

به روایت تاریخ، بر مرقد مطهر امام هشتم علیه السلام، علاوه بر سنگ قبر، صندوقی نیز قرار داشته است: سابقه اولین صندوقی که بر مزار حضرت قرار گرفت، به اوایل قرن ششم بازمی گردد. این صندوق مربوط به انوشیروان زرتشتی، از اهالی اصفهان، است که در پی مشاهده کرامتی از آن امام رئوف، مسلمان شد و در سال ۵۰۰ق، صندوقی چوبی با روکش نقره بر مرقد مطهر حضرت نصب کرد. دومین صندوق، صندوقی چوبی با روکش و میخ های طلا، معروف به صندوق عباسی بود که در سال ۱۰۲۲ق روی مرقد نصب شده است. این صندوق دارای تزئینات هنری و گران بهایی بوده که پس از سال ها، به علت متلاشی شدن ارکان و پایه های آن، در سال

۱۳۱۱ق از روی مضجع شریف برداشته شد.

سومین صندوق، صندوقی سنگی از سنگ مرمر معدن شاندیز با رنگ سبز لیمویی بود که حاج حسین حجارباشی زنجانی در سال ۱۳۱۱ش آن را تهیه و بر مرقد منور امام نصب کرد. این صندوق سنگی که عنوان سنگ قبر داشت، تا سال ۱۳۷۹ش درون ضریح چهارم جای داشت. در این سال و به هنگام تعویض ضریح چهارم، آن را برداشتند و سنگ قبر جدیدی به جای آن درون ضریح پنجم جای گرفت.

• ضریح مرقد مطهر

ضریح، شبکه‌ای محیط بر صندوق و قبر مطهر است. بنابر شواهد تاریخی، نصب ضریح بر مزار امام رضا (ع) از دوره صفویه بوده است و سابقه آن تا پیش از آن معلوم نیست. هم‌اکنون، ضریح پنجم بر قبر مطهر نصب است و ضریح اول و سوم و چهارم در موزه مرکزی آستان

قدس در معرض دید بازدیدکنندگان قرار دارند.

ضریح اول: ضریح چوبی طلاکوب و نقره کوب بود که در زمان شاه طهماسب صفوی، به سال ۹۵۷ق، ساخته و روی صندوق مرقد، نصب شده بود.

ضریح دوم: ضریح فولادی جواهرنشان، معروف به «ضریح نگین نشان» است که در سال ۱۶۰۱ق ساخته شد. واقف آن، شاهرخ میرزا، فرزند رضاقلی میرزا، نوه نادرشاه افشار است.

ضریح سوم: ضریح فولادی ساده‌ای بوده که در عصر فتحعلی شاه قاجار، به سال ۱۲۳۸ق، روی ضریح دوم جای گرفت.

ضریح چهارم: ضریح طلا و نقره، معروف به «شیر و شکر» است که به سال ۱۳۳۸ش پس از برداشتن ضریح سوم و انتقال آن به موزه، روی ضریح نگین نشان (ضریح دوم) نصب شد. این ضریح را استاد هنرمند حاج محمدتقی ذوفن اصفهانی، تحت نظارت استاد مرحوم ابوالحسن حافظیان، ساخت. ضریح چهارم ۴ متر طول و ۳/۶۰ متر عرض و ۳/۹۰ متر ارتفاع

دارد. قسمت بالای ضریح به سورة یس و انسان تزیین یافته است.

ضریح پنجم: پس از گذشت نیم قرن از عمر ضریح چهارم، به علت فرسودگی و ساییدگی شبکه‌های اطراف و روکش‌های طلا و نقره‌ای ضریح، در سال ۱۳۷۲ ش طراحی ضریح پنجم را استاد محمود فرشچیان آغاز کرد. ساخت این ضریح مقدس با کیفیت عالی و در نهایت استحکام، به وزن ۱۲ تن به ابعاد ۳/۷۳ در ۴/۷۸ و ارتفاع ۴ متر، در مدت هفت سال پایان یافت. سورة مبارک یس و انسان، به خط ثلث و با طلا و نقره، دور خارجی ضریح را مزین کرده است. در چهار طرف این ضریح، چهارده دهانه به نشانه چهارده معصوم، گل‌های آفتاب گردان به نشانه شمس الشموس، گل‌های هشت پر به نماد هشتمین امام و نیز گل‌های پنج پر به نشانه پنج تن آل عبا علیهم السلام هنرنمایی می‌کند. گفتنی است خاتم کاری این ضریح را کشتی‌آرای شیرازی، قلم‌زنی آن را خدادادزاده اصفهانی و نیز خطاطی آن را استاد موحد برعهده داشته‌اند.

در تاریخ ۲۱ دی ۱۳۷۹، ضریح چهارم به علت فرسودگی به داخل خزانه حضرت انتقال یافت. ضریح «نگین نشان» (ضریح دوم) را به علت وقفی بودنش به طبقه تحتانی (سرداب) انتقال دادند و ضریح پنجم را در طبقه بالا به موازات ضریح دوم نصب کردند. در تاریخ ۱۶ اسفند ۱۳۷۹ ش، همزمان با عید سعید قربان، کار نصب ضریح جدید با حضور مقام معظم رهبری پایان پذیرفت.

• گنبد طلا

گنبد منور حضرت ثامن الحجج علیه السلام دو پوشش دارد: پوشش اول آن، سقف حرم است که مقعر و مقرنس بوده و به آن قبه می گویند. پوشش دوم که بر فراز قبه وجود دارد همان گنبد طلاست. بین این دو پوشش فضایی خالی به ارتفاع ۱۳ متر وجود دارد. ارتفاع قبه از کف ۱۸/۸ متر است و تا انتهای گنبد ۳۱/۲ متر. برای اولین بار، شرف الدین ابوطاهر قمی، وزیر

سلطان سنجر سلجوقی، در قرن ششم دستور ساخت گنبد را در بالای حرم مطهر صادر کرد. نمای گنبد در آغاز ساخت، آجر زردرنگ بود و سپس کاشی نفیس سنجری. به سال ۹۳۲ق، در زمان شاه طهماسب صفوی، گنبد مطهر را طلاکاری کردند. بعد از حمله و غارت ازبکان، در زمان شاه عباس صفوی به سال ۱۰۱۰ق، دوباره طلاکاری شد. در کتیبه دور گنبد به این مسئله اشاره شده است. بعد از زلزله سال ۱۰۸۴ق، در زمان شاه سلیمان صفوی به سال ۱۰۸۶ق، دوباره تعمیر یافت که در چهار ترنج اطراف گنبد به آن تصریح شده است.

در سال ۱۲۹۱ش، روس‌های تزار با جسارت تمام، مسجد گوهرشاد و نیز گنبد طلا را به توپ بستند. گنبد در عصر پهلوی برای چندمین بار مرمت شد. سال ۱۳۵۸ش، خشت‌های قدیمی را که به علت کمی ضخامت و گذشت زمان و تأثیر حوادث طبیعی ساییده و بدنما شده بود، برچیدند و خشت‌هایی از ورقه‌های مسی با روکش طلا به روش الکترولیت به ضخامت چهار برابر قبل، جایگزین کردند.

مسجدها

• مسجد بالاسر

بعد از بقعه نورانی حضرت، کهن‌ترین مکان حرم مطهر مسجد بالاسر است که در سال ۴۲۵ق، حدود هزار سال قبل، در غرب روضه منوره ساخته شده است. بنای آن مربوط به عهد غزنویان بوده و بانی آن ابوالحسن عراقی، معروف به دبیر، است.

• مسجد گوهرشاد

یکی از بناهای باشکوه عهد تیموری، اوایل قرن نهم هجری، مسجد گوهرشاد است که در جنوب حرم قرار دارد. وسعت آن ۲۸۵۵ مترمربع با ۶۰۴۸ مترمربع زیربناست و چهار ایوان و هفت شبستان دارد. بانو گوهرشاد، همسر میرزاشاهرخ تیموری، در سال ۸۲۱ق این مسجد را بنا نهاد. در تزیین مسجد، دستان پرتوان فرزند هنرمندش، بایسنغمیرزا، شاهکارهایی استثنایی برجای گذاشته است. این مسجد را معمار معروف ایرانی، قوام‌الدین شیرازی،

ساخت که نام او و تاریخ بنای مسجد در پایان کتیبه بایسنغری در ایوان مقصوره، با کاشی معرق، به چشم می خورد. این ایوان ۵۰۰ مترمربع مساحت و ۳۷ متر طول و ۲۵/۵ متر ارتفاع دارد. گنبد رفیع فیروزه‌ای مسجد بر فراز ایوان مقصوره بر عظمت این بنا افزوده است. ارتفاع گنبد ۴۱ متر است و فضای خالی بین دو پوشش گنبد، ۱۰ متر. در دو طرف ایوان، دو مناره با ارتفاع ۴۳ متر از کف مسجد ساخته شده است که بر شکوه و عظمت هرچه بیشتر آن افزوده است. محراب یکپارچه از سنگ مرمر با تزیینات و کنده کاری‌های زیبا و کتیبه‌ای در میان مقرنس کاری‌ها، حکایتگر هنر آن دوران است.

• منبر معروف به صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه

داخل ایوان مقصوره، در مسجد گوهرشاد، منبر بزرگی قرار دارد که در بین مردم به منبر امام زمان عجل الله تعالی فرجه معروف است. این منبر نفیس را از چوب گردو و گلابی با شیوه منبت کاری بدون

به کار رفتن میخ یا هر فلز دیگر ساخته‌اند. منبر مذکور چهارده پله به نام چهارده معصوم دارد و به دست پرتوان استاد محمد نجار خراسانی، منبت کار معروف عصر فتح‌علی شاه قاجار، ساخته شده است. سازنده به این نیت این منبر را ساخته است که امام‌زمان عجل‌الله بعد از ظهورشان بر فراز آن برای مردم ایراد خطبه کنند؛ از این رو به منبر امام‌زمان عجل‌الله معروف شده است.

• ایوان دارالسیاده

نام بانو گوهرشاد، بانی مسجد، در ایوان شمالی مسجد، معروف به ایوان دارالسیاده بر کاشی معرق، به خط ثلث، نوشته شده است. این ایوان با معرق کاری زیبایی تزیین شده است و بر سردر ورودی آن به حرم مطهر، پنجره‌ای نقره‌ای از آثار قاجاریه نصب شده است. گفتنی است این بنای تاریخی نمونه کامل و برجسته هنر ایرانی به شمار می‌رود که تمام خصوصیات و ویژگی‌های معماری سنتی ایران در آن به کار رفته است.

صحنها

• صحن انقلاب اسلامی (صحن عتیق، صحن کهنه)

این صحن اولین و قدیمی‌ترین صحنی است که در قسمت شمال حرم مطهر بنا شد. ضلع جنوبی صحن کهنه و اساس ایوان طلا را در عهد سلطان حسین بایقرا در اواخر دوره تیموریان ساختند و در عهد شاه‌عباس کبیر، اضلاع شمالی و شرقی و غربی احداث و تکمیل شد. در این صحن، چهار ایوان وجود دارد: ایوان جنوبی صحن، ایوان طلاست که به‌دستور امیر علی‌شیر نوایی وزیر سلطان حسین بایقرا در سال ۸۷۲ ق با ۲۱ متر ارتفاع بر ساخته شد. چون بدنه ایوان در زمان نادرشاه به سال ۱۱۴۸ ق با خشت‌های طلا طلاکاری شده است، به ایوان نادری نیز معروف است. ایوان شمالی، یعنی ایوان عباسی، در سال ۱۰۲۱ ق با ۲۲ متر ارتفاع بنا شده است. بر فراز ایوان عباسی، گلدسته طلایی وجود دارد که به دوره نادرشاه افشار مربوط است. ایوان غربی ایوان ساعت است و ۲۴ متر ارتفاع دارد. ساعت بزرگی روی آن قرار دارد که در حدود سال ۱۳۳۶ ش نصب شده است. ایوان شرقی ایوان نقاره نام دارد

که ۲۶ متر ارتفاع دارد. این صحن در روزگار پادشاهان صفویه و افشاریه و قاجاریه گسترش یافته و به شکل چشم‌نوازی تزیین شده است.

• نقارخانه

نقاره‌زنی: همچنان که در تاریخ آمده است، نواختن طبل و دهل در دربار سلاطین و حکام در زمان‌های پیش و پس از اسلام، علاوه بر اینکه نوعی عظمت محسوب می‌شده است، برای آگاهی و اعلام عمومی نیز مرسوم بوده است. اما نقاره‌نوازی در حرم مطهر رضوی، از اواسط قرن نهم هجری، به واسطه فعالیت میرزا ابوالقاسم بابر، نوه گوه‌رشاد خاتون، به سال ۸۶۰ ق مرسوم شده است. گفتنی است در سال‌های ۱۳۱۲ تا ۱۳۲۰ ش، به دستور رضاخان، نقاره‌زنی تعطیل شد. نقاره‌زنان معمولاً هفت نفرند که سه نفر ایشان بر طبل می‌زنند و چهار نفر دیگر در شیپورها می‌دمند.

زمان نقاره: در شبانه‌روز دو نوبت، دقایقی قبل از طلوع و غروب آفتاب، نوبت‌چیان رسمی طبل و نقاره را با آهنگی خاص به صدا در می‌آورند و با نواختن آخرین ضربه‌ها، طلوع و غروب خورشید را اعلام می‌کنند. ایام شهادت ائمه علیهم‌السلام، در سوگواری‌ها و در ماه محرم و صفر، برای احترام ایشان، نقاره نمی‌نوازند؛ ولی در اعیاد مذهبی، مانند شب و صبح عیدها و نیز روزهای ولادت ائمه علیهم‌السلام، نقاره شادمانی را چندین نوبت می‌نوازند. در سحرهای ماه رمضان نیز حدود یک ساعت قبل از اذان صبح، نقاره نواخته می‌شود.

ساختمان نقاره: ایوان شرقی صحن انقلاب، به نام ایوان نقاره، در عصر شاه‌عباس صفوی با ارتفاع ۲۶ متر ساخته شد و پس از آن، ساختمان نقارخانه را بر بالای آن، بنا کردند. نقاره‌خانه دو طبقه دارد: طبقه زیرین آن، محل گذاشتن طبل‌ها و شیپورها و لوازم دیگر است و در طبقه بالایی، نقاره‌زنان مستقر می‌شوند.

• سقاخانه

سقاخانه‌ای در صحن انقلاب وجود دارد که به سقاخانه اسماعیل طلایی معروف است. سنگاب این سقاخانه از سنگ مرمر یکپارچه، با ظرفیت ۳ گری آب برابر با ۱۱۳۰ لیتر، است که به‌دستور نادرشاه، از هرات افغانستان برای آب شرب آوردند. در همان زمان، شخصی به‌نام اسماعیل، بنایی هشت‌ضلعی با ستون‌های مرمر بر فراز سقاخانه احداث کرد و سقف آن را با خشت‌های طلا آراست؛ به‌همین سبب، به سقاخانه اسماعیل طلایی معروف شد.

• صحن آزادی

این صحن در شرق حرم مطهر و در پایین پای مبارک حضرت، با ۴۳۳۵ مترمربع مساحت ساخته شده است. در نگاهی کلی می‌توان صحن آزادی را بنای برجای‌مانده از دوره قاجاریه دانست؛ چراکه ساخت آن به‌دستور فتح‌علی‌شاه به‌مباشرت فرزندش علی‌نقی‌میرزا و

با معماری حاج آقا جان، صاحب بازارچه معروف حاج آقا جان در مشهد، آغاز شد و بنای آن در روزگار ناصرالدین شاه قاجار به پایان رسید. در این صحن، چهار ایوان وجود دارد: ایوان غربی یا ایوان طلا بیش از ۲۰ متر ارتفاع دارد و مسیر تشرّف بانوان به داخل حرم است. از آنجا که در زمان ناصرالدین شاه قاجار، این ایوان را مرمت کرده و خشت‌های زرین به آن نصب کردند، به ایوان ناصری نیز مشهور است. ایوان جنوبی ایوان ساعت است که از دو ایوان تشکیل یافته است و بر فراز آن، ساعتی بزرگ وجود دارد. این ساعت تا پیش از سال ۱۳۳۶ ش بر روی ایوان غربی صحن انقلاب قرار داشت. گویند این ساعت را در عهد ناصرالدین شاه قاجار، به سال ۱۲۷۸ ق، از منچستر انگلستان آورده‌اند.

• توسعه حرم بعد از پیروزی انقلاب

افزایش تصاعدی زائران، گنجایش محدود فضاهای باز و سرپوشیده حرم مطهر و عنایت

تولیت آستان قدس رضوی به احداث فضاهای زیارتی و فرهنگی و خدماتی، حجم عملیات اجرایی را افزایش داد. زیربنای اماکن متبرکه در طی ۱۲ قرن، حدود ۱۲ هکتار بوده و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، تاکنون، به بیش از ۹۰ هکتار رسیده است. ۸ بنای سرپوشیده به نام رواق با مساحتی بالغ بر ۴۱ هزار مترمربع و نیز ۷ فضای باز به نام صحن با مساحتی در حدود ۱۵۰ هزار مترمربع به مجموعه حرم مطهر افزوده شده است. نام رواق‌های جدید از این قرار است: دارالولایه، دارالهدایه، دارالحکمه، دارالرحمه، دارالاجابه، دارالحجه، دارالکرامه و رواق امام خمینی علیه السلام. صحن‌های جمهوری اسلامی، قدس، جامع رضوی، غدیر، کوثر و هدایت نیز صحن‌های پس از انقلاب‌اند.

• صحن جمهوری اسلامی

این بنا در سال ۱۳۶۸ ش با ۷۲۹۲ مترمربع مساحت احداث شد. صحن جمهوری چهار

ایوان دارد: ایوان شرقی «باب‌الولایه» نام دارد، به طلا آراسته بوده و به رواق دارالولایه متصل است. جنب این ایوان، پنجره‌ای رو به ضریح از جنس برنز نصب است که زائران از اینجا به امام خود عرض ارادت می‌کنند. ایوان غربی را «باب‌الغدير» نام نهاده‌اند، ایوان شمالی را «باب‌العلم» و ایوان جنوبی را «باب‌الشهادت». دو گلدسته با ارتفاع بیش از ۳۰ متر بر فراز سردرهای شمالی و جنوبی صحن، تزیین و طلاکاری شده است. در وسط صحن، ساعت آفتابی یا شاخص است که در تمام فصول سال، ظهر شرعی دقیق شهر مشهد را مشخص می‌کند.

• صحن قدس

در جنوب حرم مطهر و مسجد گوهرشاد، بین بست شیخ‌بهایی و قسمتی از جنوب رواق امام‌خمینی علیه‌السلام، با مساحت بالغ بر ۲۵۳۰ مترمربع، صحن قدس را در سال ۱۳۷۳ ش ساخته‌اند. این صحن دارای شش ورودی و تعدادی غرفه و حجره است. گنبد فیروزه‌ای‌رنگ

مسجد گوهرشاد را از صحن قدس به زیبایی می توان مشاهده کرد. سقاخانه ای زیبا با نمای بیت المقدس در وسط صحن، یاد و خاطره قدس عزیز، نخستین قبله گاه مسلمانان جهان، را در اذهان زنده می کند. سقاخانه صحن قدس را دقیقاً برابر یک هشتم مساحت بیت المقدس ساخته اند و قسمت خارجی آن را با کاشی های معرق تزیین داده اند.

• صحن جامع رضوی

صحن جامع رضوی، با ۱۷۵۸۴ مترمربع زیربنا، در جنوب اماکن متبرک حرم واقع است و از طریق دو بست به خیابان تهران و خیابان خسروی نو (شهیداندرزگو) ارتباط دارد. این صحن شش مناره و سه ایوان دارد: ایوان غربی به نام «ایوان غدیر»، ایوان شرقی به نام «ایوان کوثر» و ایوان جنوبی به نام «ایوان ولی عصر عجل الله تعالی فرجه».

• صحن کوثر

این صحن در زاویه شمال شرقی صحن جامع رضوی جای دارد، با ۱۵۲۶۶ مترمربع زیربنا. صحن کوثر از شمال شرق به خیابان نواب صفوی منتهی می‌شود. در ضلع غربی آن، رواق امام خمینی علیه السلام و صحن آزادی قرار دارد. سازه اصلی، فلزی بتنی است و نمای صحن، سنگ و آجر و کاشی معرق.

• صحن غدیر

صحن غدیر، با ۱۴۴۱۴ مترمربع زیربنا، در ضلع غربی صحن جامع رضوی و جنوب غربی اماکن متبرک قرار دارد. این صحن از ضلع شرقی به صحن جمهوری اسلامی می‌رسد و از ضلع شمال غربی به خیابان شیرازی.

• صحن هدایت

این صحن، با زیربنای ۱۷۹۸۰ مترمربع، در ضلع شرقی اماکن متبرک جای گرفته است و از شمال شرقی به ساختمان بنیاد پژوهش‌های اسلامی و خیابان طبرسی و از جنوب غربی به خیابان نواب صفوی منتهی می‌شود.

رواقها

• رواق دارالحفاظ

این رواق در جنوب حرم مطهر، با مساحت ۲۱۷ مترمربع، به دستور بانو گوهرشاد در اوایل قرن نهم هجری بنا شد. از قدیم محل تجمع حافظان قرآن و اجرای مراسم خاص تلاوت کلام الله و خطبه مخصوص حفاظ آستان قدس بوده است. آنان همه روزه در دو نوبت صبح و شام برای برگزاری مراسم صفه، به قرائت قرآن و دوازده بند خواجه نصیر می پردازند. مشاهیر بزرگواری همچون عبدالجواد ادیب نیشابوری و ملاهاشم خراسانی در این مکان مدفون اند.

• رواق دارالسیاده

با مساحت ۳۷۳ مترمربع و در جنوب غربی حرم مطهر، رواق دارالسیاده را در زمان گوهرشاد بنا کرده اند. نام گذاری آن از این روست که از قدیم، محل تجمع و تدریس علما و سادات و منسوبان به خاندان امیرالمؤمنین علیه السلام بوده است. بزرگانی نظیر محمد مهدی خالصی

اصفهانی و میرزا احمد مدرس یزدی و آیت الله محمد کوهستانی در این رواق آرمیده‌اند.

• رواق دارالسلام

این رواق در جنوب شرقی روضه منوره، با مساحت ۲۲۷ متر مربع قرار دارد و از جمله بناهایی است که اساس آن در زمان گوهرشاد و به دستور او پی‌ریزی شده و در سال‌های ۱۳۳۴ تا ۱۳۳۸ ش، پس از تعمیر و تزئین، به صورت کنونی درآمد. قبور علمایی همچون شیخ غلامحسین تبریزی (ترک)، سیدحسین خادمی اصفهانی، میرزا حبیب الله گلپایگانی و شهید هاشمی نژاد در این رواق است.

• رواق گنبد حاتم خانی

رواق گنبد حاتم خانی در شرق حرم مطهر و پایین پای مبارک، به مساحت ۱۱۵ متر مربع توسط حاتم بیگ اردوبادی، از وزرای عصر صفویه، به سال ۱۰۱۰ ق بنا شد.

• رواق الله‌وردی خان

این رواق را الله‌وردی خان، از رجال عهد صفویه، در سال ۱۰۲۱ ق با مساحت ۱۷۱ مترمربع در شمال شرقی حرم مطهر بنا کرد. بر گرداگرد این رواق، تاریخ ولادت و شهادت امامان معصوم علیهم‌السلام به همراه برخی احادیث معتبر، مکتوب است.

• رواق دارالضیافه

این رواق که هم‌اکنون محل تشرف خانم‌ها به حرم مطهر است، از جنوب به رواق دارالسیاده و از غرب به رواق الله‌وردی خان می‌پیوندد. با محاسبه فضاها و جانبی، مساحت آن ۱۶۶ مترمربع است. بنای این رواق مربوط به سال ۱۰۳۱ ق است. مرحوم میرزا شفیع قزوینی به هزینة تاجری قزوینی آن را احداث کرد. محل دفن میرزامهدی غروی اصفهانی و ملاهاشم قزوینی همین رواق است.

• رواق توحیدخانه

معروف است که این رواق را ملامحسن فیض کاشانی در سال ۱۰۷۲ ق بنا نهاده و در این مکان، آیات توحیدی تدریس و تفسیر می کرده است. در ضلع شمالی توحیدخانه، پنجره فولاد نصب است و ضریح مطهر از پشت این پنجره، نمایان. مساحت این رواق به ۱۰۸ مترمربع می رسد. بزرگانی مثل میرزامهدی اصفهانی، سیدعبدالله شیرازی و سیدجواد خامنه‌ای پدر مقام معظم رهبری در این رواق مدفون‌اند.

• رواق دارالفیض

رواق دارالفیض با مساحت ۱۱۲ مترمربع در پشت سر مبارک حضرت واقع است. همچنین به علت اتصال این رواق به رواق توحیدخانه، برخی مورخان برآن‌اند که ممکن است مرحوم فیض کاشانی در عهد صفویه این بنا را هم‌زمان با توحیدخانه ساخته باشد.

• رواق دارالسعادة

این رواق که در شرق حرم مطهر، بعد از رواق حاتم خانی و متصل به ایوان طلای صحن آزادی است، در عهد قاجاریه و به مساحت ۱۶۲ مترمربع احداث شده است. آرامگاه سیدیونس اردبیلی، میرزا علی اکبر نوقانی و شیخ علی اکبر نهاوندی همین جاست.

• رواق شیخ بهایی

این رواق در جنوب شرقی حرم مطهر واقع است و آرامگاه شیخ محمد بهاءالدین عاملی، معروف به شیخ بهایی (وفات ۱۰۳۱ ق) است. به روایت تاریخ، این رواق همان منزل و مدرّس جناب شیخ بوده است. در سال ۱۳۶۴ ق، با مساحت حدود ۱۰۲ مترمربع به طرز باشکوهی تجدید بنا شد. در سه طرف رواق، زیر سقف و بر دیوار آرامگاه، کتیبه‌ای به طول ۳۰/۸ متر و عرض ۴۰ سانتی‌متر، ضمن معرفی شیخ، آثار و نگاشته‌های او را به خط ثلث دربردارد.

• رواق دارالسرور

این رواق در جنوب شرقی حرم مطهر، بین دارالسعاده و دارالذکر واقع است. در گذشته، این بنا چنداتاقه بود و به عنوان آبدارخانه و آسایشگاه عده‌ای از خدام و محل دفتر امور داخلی حرم استفاده می‌شد. در سال ۱۳۴۳ ش، با مساحت ۱۰۰ مترمربع، به صورت رواق درآمد. بزرگانی همچون آیت‌الله فلسفی، آیت‌الله مروارید، آیت‌الله فهری زنجانی و سیدابوالحسن حافظیان را در این رواق به خاک سپرده‌اند.

• رواق دارالشکر

این رواق از مجموع دو بنا تشکیل یافته است: یکی رواق «پشت سر» مربوط به صفویه و دیگری بنای «قرآن‌خانه» سابق که مربوط به عهد تیموریان است. این دو مکان در سال‌های ۱۳۴۴ ش به صورت یک رواق ۷۳ مترمربعی درآمد و دارالشکر نام گرفت.

• رواق دارالشرف

این رواق با ۱۴۰ مترمربع مساحت در شمال غربی روضه منوره قرار دارد. دارالشرف که در شمال دارالسیاده و شرق دارالولایه جای دارد، در گذشته رواق نبوده است؛ اما پس از تغییراتی، در سال ۱۳۴۳ ش به صورت رواقی مستقل درآمد.

• رواق دارالعزه

دارالعزه رواق کوچکی است که در جنوب شرقی روضه منوره، بین دارالسلام و دارالذکر واقع است. پیش از این، کشیک خانه خدام بوده است و در سال ۱۳۴۳ ش با ۷۳ مترمربع به صورت رواق درآمد.

• رواق دارالذکر

این رواق در جنوب شرقی حرم مطهر با مساحت ۲۱۶ مترمربع قرار دارد و یکی از بناهای نسبتاً نوساخته است. این رواق از مشرق به صحن آزادی محدود است و پیش از این مدرسه علمیّه علی نقی میرزا بود. در سال ۱۳۴۳ ش، بازسازی شد و تغییر کاربری داد و با پوشش جدید سقف، به صورت رواقی جدید درآمد. حجره‌های بالایی و پایینی مدرسه در اطراف آن، در حال حاضر محل استقرار دفاتر مختلف است.

• رواق دارالخلاص

کوچک‌ترین رواق حرم مطهر، به مساحت ۳۶ مترمربع، رواق دارالخلاص است. در توسعه سال ۱۳۷۳ ش، این بنا تقریباً جزو شمال دارالسیاده و مسجد بالاسر درآمد است.

• رواق دارالزهد

رواق دارالزهد را در جنوب شرقی حرم مطهر، بین سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۲ ش، با مساحت ۲۹۰ مترمربع ساخته‌اند. این رواق از مشرق به مقبره شیخ بهایی محدود است. قبر علامه محمدتقی جعفری و سید ابوالحسن شیرازی در این رواق قرار دارد.

• رواق دارالعباده

تاریخ بنای این رواق به سال ۱۳۵۳ ش برمی‌گردد. این بنا، همچون رواق شیخ بهایی و دارالزهد، دو طبقه دارد و طبقه بالایی آن، تالار اماکن متبرکه آستان قدس رضوی است و مساحت آن، ۱۵۸ مترمربع. از شمال به صحن آزادی، از مشرق و جنوب به رواق امام خمینی علیه السلام و از مغرب به رواق شیخ بهایی متصل است.

• رواق دارالولایه

این بنای وسیع که در غرب حرم مطهر، حد فاصل صحن انقلاب و صحن جمهوری واقع است، با مساحت ۱۹۶۵ مترمربع در سال ۱۳۶۵ ش آغاز شد و به سال ۱۳۶۸ ش پایان یافت.

• رواق دارالهدایه

این رواق در جنوب غربی حرم مطهر، در صحن جمهوری، با ۵۳۶ مترمربع مساحت ساخته شده است. احداث این رواق از سال ۱۳۶۹ ش شروع شد و در نخستین روز سال ۱۳۷۱ ش پایان گرفت.

• رواق دارالرحمه

دارالرحمه با ۸۳۱ مترمربع زیربنا در جنوب غربی حرم مطهر، بین بست شیخ بهایی و

صحن جمهوری، قرار دارد. این رواق با معماری تقلیدی از شبستان‌های مسجد گوهرشاد، حجیم‌سازی شده و نماسازی داخلی آن، از زیباترین کارهای هنری در حرم مطهر است. ساخت آن در سال ۱۳۶۹ش آغاز و در سال ۱۳۷۱ش افتتاح شد.

• رواق دارالاجابه

این رواق وسیع بنای زیرین رواق دارالولایه است و در مغرب سرداب مطهر، بالاسر مبارک امام علیه السلام واقع است. ساخت این رواق با ۱۹۶۵ مترمربع مساحت در سال ۱۳۷۶ش آغاز شد و به سال ۱۳۷۹ش پایان یافت. در زاویه شرقی رواق، یک هشتی با پنجره نقره و سقفی به صورت نیم گنبدی وجود دارد که راه ورود به سرداب مطهر امام علیه السلام است.

• رواق دارالحکمه

این رواق در دو طبقه، با زیربنای ۱۴۶۸ مترمربع در زاویه شمال غربی صحن آزادی واقع است. کار احداث این بنا در سال ۱۳۷۷ ش شروع شد و در سال ۱۳۸۱ ش پایان پذیرفت.

• رواق دارالکرامه

ساخت این رواق در سال ۱۳۷۸ ش آغاز شد و به سال ۱۳۸۱ ش انجام یافت. این رواق دو طبقه با ۴۸۸ مترمربع مساحت در زاویه شمال شرقی صحن انقلاب بنا شده است.

• رواق امام خمینی رهبر

این رواق همان صحن سابق امام خمینی رهبر است. ساخت این صحن در زمان پهلوی اول، در آبان ۱۳۱۶ ش آغاز شد و در زمان پهلوی دوم، در آذر ۱۳۲۴ ش به پایان رسید. از آنجایی که

ساختمان موزه حضرت در این صحن بنا شد، نام «صحن موزه» را به خود گرفت. در پی افزایش روزافزون زائران و نیاز مبرم به توسعه فضاهای سرپوشیده، طرح تغییر کاربری آن به رواق، در اواخر سال ۱۳۸۱ ش تصویب شد. این رواق با ۹۸۴۰ مترمربع در دو طبقه، با سازه بتنی فلزی، احداث شد. دسترسی به این رواق از طریق مسجد گوهرشاد و صحن جامع رضوی و صحن آزادی میسر است.

• رواق دارالحجه

رواق دارالحجه در زیر صحن انقلاب واقع است و ۶۷۹۹ مترمربع زیربنا دارد. این بنا در اواخر سال ۱۳۷۸ ش آغاز شد و در نیمه شعبان ۱۴۲۹ ق (۱۳۸۷ ش) افتتاح شد. قبر شیخ مجتبی قزوینی در این رواق است.

کتابنامه

۱. راهنمای جامع اماکن متبرکه، روابط عمومی آستان قدس رضوی.
۲. بهسوی بارگاه نور، بزرگ عالمزاده.
۳. راهنما یا تاریخ آستان قدس، علی مؤتمن.
۴. مشاهیر مدفون، ابراهیم زنگنه.

نسخه دیجیتال رهنما

مرکز پخش: مشهد مقدس، نیش ورودی باب الجواد علیه السلام
فروشگاه عرضه محصولات رضوی
تلفن: ۰۵۱۱-۲۲۸۵۲۰۴

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.